

ઉત્તર ભારતમાં જૈનધર્મનો ઇતિહાસ*

ભારતીય આર્ય મહાસંસ્કૃતિના આવિર્ભાવ અને તેના પાયાઓને મજબૂત કરવા માટે ભારત-વર્ષની ત્રણ મહાપ્રતાપી મહાપ્રજ્ઞઓએ પોતાનાં સમગ્ર જીવન, શક્તિ, યુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનનો વિશાળ ફાળો અર્પણ કર્યો છે. એ ત્રણ મહાપ્રજ્ઞઓ એટલે જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિકધર્મ સંચાલકો અને તે તે ધર્મની અનુયાયી પ્રજ્ઞઓ. આ ત્રણ મહાપ્રજ્ઞઓ પૈકી જૈન પ્રજ્ઞએ ભારતીય આર્ય મહાસંસ્કૃતિના વિકાસમાં, એ સંસ્કૃતિને પગભર કરવામાં અને એને વિશ્વવ્યાપી બનાવવા માટે કેવો અને કેટલો અદ્ભુત ભાગ ભજવ્યો છે તેની રૂપરેખાને રજૂ કરતો એક અપૂર્વ ગ્રંથ બાઈ ચિમનલાલ શાહ આજે જૈન પ્રજ્ઞના કરકમલમાં ઉપહારરૂપે ધરી રહ્યા છે.

બાઈ શ્રી ચિમનલાલે તેમના પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સંખ્યાગંધ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના વિશાળ ગ્રંથરાશિના અવલોકન, અભ્યાસ અને મનનને અંતે દોહનરૂપે જે હકીકતો રજૂ કરી છે એ ઉપરથી આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે કે પૌરાણિક કાળમાં અથવા અતિ પ્રાચીન અગમ્ય યુગમાં જૈન પ્રજ્ઞ ગમે તેટલી મહાન હો, ગમે તેવડા વિશાળ પૃથ્વીપટને તેણે પોતાની અસ્મિતાથી વ્યાપ્ત કરી દીધો હોય, તેમ છતાં અન્ય પ્રજ્ઞ કરતાં અતિ નાના પ્રમાણમાં રહી ગયેલી જૈન પ્રજ્ઞએ પાછલાં ત્રણ હજાર વર્ષ દરમિયાન ભારતીય આર્ય મહાસંસ્કૃતિના પ્રત્યેક અંગમાં પ્રાણ પૂરવા માટે પોતાનાં જીવન, શક્તિ અને વિજ્ઞાનનો કેટલો સમર્થ અને સર્વદિગ્ગામી ફાળો આપ્યો છે.

જૈનધર્માનુયાયી પ્રજ્ઞની સંખ્યા માટે ગમે તેટલા મોટા આંકડાઓ રજૂ કરવામાં આવે, તેમ છતાં ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે આજથી ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે પોતાના શિષ્ય-સમુદાયના વિહાર-પાઠપરિભ્રમણ દ્વારા દેશ-વિદેશમાં ફરવા માટે જે ક્ષેત્રમર્યાદા-આર્યક્ષેત્રો નક્કી કર્યાં છે, એ તરફ લક્ષ આપતાં, તેમ જ તે પછી લગભગ બીજા સૈકામાં થયેલ અંતિમ શ્રુતકેવળી સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીને આરવરસી ભયંકર દુકાળ આદિ પ્રસંગોને લઈ ઉપરોક્ત ક્ષેત્રમર્યાદા સિવાયના અન્ય દેશોમાં વિહાર કરવા વગેરેની આવશ્યકતા જણાતાં, તેમણે એ વિહારક્ષેત્રની મર્યાદા વગેરેમાં ઉમેરો અને

* 'ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં જૈનધર્મ'નો (અંગ્રેજીમાં મૂળ લેખક શ્રી. ચિમનલાલ નેચંદ શાહ, ગુજરાતી ભાષાનંતરકાર : શ્રી. કૃષ્ણચંદ હરિચંદ દોશી, પ્રકાશક : લોંગમેન્સ ગ્રીન એન્ડ કંપની લિમિટેડ, ઈ. સ. ૧૯૩૭) ઉપોદ્ધાત.

જ્ઞાનાં. ૨૮

ફેરફાર કરવો યોગ્ય માની પોતે રચેલા બૃહલકલ્પમાં તે તે વિષયોને સ્થાન આપ્યું એ ધ્યાનમાં લેતાં, અને તે ઉપરાંત જૈનધર્માનુયાયી મહાન સંપ્રતિરાજ કે જેઓ સ્થવિર આર્ય સુહસ્તિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાય છે, તેમણે વૈદિકસંસ્કૃતિપ્રધાન આંધ્ર, દ્રવિડ વગેરે દેશોમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યા પછી જૈન શ્રમણ-શ્રમણીઓને તે તે દેશોમાં પરિભ્રમણ કરવા માટે છૂટ આપવામાં આવી, જેનો ઉલ્લેખ નિર્ધુ-ક્તિકાર, ભાષ્યકાર આદિએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં કર્યો છે, તે જોતાં સમજી શકાય છે કે વૈદિકસંસ્કૃતિની પ્રચલિતતાને પ્રતાપે એક કાળે જૈનધર્માનુયાયી પ્રજા અતિ દૂંક સંખ્યામાં રહી ગઈ હતી. એ અતિ નાના પ્રમાણમાં રહી ગયેલી નાની સરખી જૈન પ્રજાએ પોતાના તેમ જ ભારતીય આર્ય મહાસંસ્કૃતિના સર્વતોમુખી ઉત્થાન માટે પોતાની શક્તિનો કેટલો આશ્રયજનક પરિચય આપ્યો છે એનો સહજ ખ્યાલ આપણને ભાઈશ્રી ચિમનલાલ શાહે આપણા સન્મુખ ભેટ ધરેલા આ ગ્રંથ ઉપરથી આવી શકે છે.

ભાઈ શ્રી ચિમનલાલ શાહે તેમના પુસ્તકમાં જે ઇતિહાસ આપ્યો છે એ મુખ્યત્વે કરીને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંના જૈનધર્મને લગતો છે અને તે પણ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પછીનાં માત્ર એક હજાર વર્ષનો જ છે. એટલે તે સિવાયનો ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ અને ખીજા દેશોમાંના જૈનધર્મ અને જૈન પ્રજાને લગતો ઇતિહાસ લખવો હજી બાકી જ રહે છે. ભાઈ શ્રી શાહે લખેલ પુસ્તક જેવાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખાશે ત્યારે જ જૈનધર્મ અને જૈન પ્રજાના ઇતિહાસની સાચી રૂપરેખા આવશે. પરંતુ આપણને એ જાણીને આશ્ચર્ય અને દિલગીરી થશે કે વર્ષોનાં વર્ષો અગાઉ પાશ્ચાત્ય તેમ જ ભારતીય જૈનેતર વિદ્વાનોએ જૈન સાહિત્ય અને જૈન ઇતિહાસનાં વિવિધ અંગોને જે જાંડાણ અને ઝીણવટથી છણ્યાં છે અને એતું જે મહત્ત્વ આંક્યું છે, તેનો પોતાને જૈનધર્મવલખી તરીકે ઓળખાવતી જૈન પ્રજાને જ નહિ પણ ‘જૈનધર્મના પ્રચારક’ તરીકેનો દાવો કરનાર જૈન ધર્મગુરુઓને સુધ્ધાં ખ્યાલ સરખો નથી અને હજી વર્ષો પછી પણ એ ધ્યાનમાં આવશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ વસ્તુ છે.

ન્યારે પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય જૈનેતર વિદ્વાનો સંશોધનના મધ્યાહ્નકાળે પહોંચવા આવ્યા છે ત્યારે જૈન પ્રજા માટે હજી સંશોધનના વિષયમાં પરોઢ પણ થયું નથી. નવીન સંશોધનની વાત બાબુએ રાખીએ તોપણ આજ સુધીમાં જૈનેતર વિદ્વાનોએ અતિશ્રમપૂર્વક જે સાધનસામગ્રી તૈયાર કરીને રજૂ કરી છે તેનો આસ્વાદ લેવા માટે પણ આપણને સમજ અને સમય નથી, આથી વિશેષ શોચનીય ખીલું શું હોઈ શકે ?

આજની જૈન પ્રજા, જેમાં જૈન ધર્મગુરુ અને જૈન ઉપાસક વર્ગનો સમાવેશ થાય છે તેને મોટે ભાગે આઘી-પાતળી કથાઓ સિવાય, જૈનધર્મ અને જૈન પ્રજાનો વિકાસ અને ગૌરવ વાસ્તવિક રીતે શાને આભારી છે ? જૈનધર્મની અભિવૃદ્ધિ કયાં કારણોએ થઈ શકી હતી ? જૈન પ્રજાએ કયાં કયાં મહત્ત્વનાં કાર્યો કર્યાં છે ? તેમ જ જૈન પ્રજા અને જૈનધર્મ ઇતર પ્રજાઓ અને ધર્મ સાથે સ્પર્ધામાં કઈ કુશળતાને આધારે ટકી શક્યાં હતાં ?—એનો ખ્યાલ બહુ જ ઓછાને છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે સૂત્રધાર સમી લેખાતી વર્તમાન જૈન ગુરુસંસ્થા જૈનધર્મની રક્ષા અને તેની ઉન્નતિના પ્રશ્નને ભૂલી જઈ નજીવા પ્રશ્નો અને નજીવી બાબતો ઉપર મહિનાઓના મહિનાઓ જ નહિ પણ વર્ષો સુધી નિર્જીવ અને બુદ્ધિહીન ચર્ચાઓ કરવા ઉપરાંત એકખીજા સામે આઘાત-પ્રત્યાઘાત કરી જૈનધર્મને ઝાંખપ લગાડી રહેલ છે. આ પ્રશ્નને અહીં અયોગ્ય રીતે ચર્ચવાનો અમારો લેશ પણ ધરાદો નથી, તેમ છતાં એટલું કહ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી કે વર્તમાન જૈન ધર્મગુરુઓને આજની જૈન સમાજની કે જૈનધર્મની પરિસ્થિતિ નિહાળવાની જરા સરખીય પરવા કે નવરાશ નથી. અસ્તુ. આ વિષયને અહીં પડતો મૂકી આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવીએ.

સમય-પરિવર્તન સાથે પ્રજ્ઞની ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા આદિ દરેક વિષયને લગતી જિજ્ઞાસા અને અભિરુચિના મોર્ગો અને પ્રકારો પણ બદલાયા સિવાય નથી રહી શકતા. એક જમાનો શ્રદ્ધાયુગનો હતો કે બ્યારે જગતના સનાતન સત્યનો, આત્મસ્વરૂપનો કે કોઈ પણ પદાર્થનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રજ્ઞને તર્ક કે દલીલોનો આશ્રય શોધવો પડતો ન હતો. તેમ જ એ સનાતન સત્ય વગેરેનો પોતાના જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરનાર આપણા પૂર્વ પુરુષોને—તેમનાં જીવન ત્યાગ અને તપ દ્વારા અતિવિશુદ્ધ અને પરણિત હોઈ—પોતે અનુભવેલા સનાતન સત્ય આદિના ઉપદેશના સમર્થન માટે તર્ક કે યુક્તિઓની આવશ્યકતા નહોતી પડતી. પરંતુ કાળની ક્ષીણતાને પરિણામે આત્મધર્મ-જ્ઞાની પુરુષોનું આત્મિક જ્ઞાન અને તેમનાં ત્યાગ-તપ પાતળાં પડી જતાં તેમને પોતાના વક્તવ્યના સમર્થન માટે તર્ક અને યુક્તિઓનો આશ્રય લેવો પડ્યો અને એ રીતે પ્રજ્ઞ પણ તેમના ઉપદેશ વગેરેને તર્ક, યુક્તિ આદિ દ્વારા કસવા લાગી, જેને પરિણામે શ્રદ્ધાયુગનું સ્થાન તર્કયુગે લીધું. તર્ક-યુગમાં પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ આદિ પ્રમાણોનું સ્થાન હતું, પરંતુ આજના આપણા ચાલુ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ પરિસ્થિતિમાં બીજી બાબતોની જેમ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, આગમ આદિને પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની શરણુ ઉપર ચડવું પડ્યું છે, જેમાંથી આજના ઐતિહાસિક યુગનો જન્મ થયો છે. આજના ઐતિહાસિક યુગમાં ધર્મના પ્રણેતા, તેમના અસ્તિત્વની સાબિતી અને સત્તાસમય, તેમણે ઉપદેશોનાં ધર્મતત્ત્વો, તેમનો અનુયાયીવર્ગ અને એ વર્ગનું વિજ્ઞાન-કલા-કૌશલ્ય, એના રીતરિવાજ વગેરે દરેક નાની-મોટી વસ્તુને પ્રત્યક્ષ મળતી ઐતિહાસિક સાબિતીઓ સાથે કસ્યા પછી જ તેની સત્યતા, યોગ્યતા અને ગ્રાહ્યતા ઉપર ભાર મૂકી શકાય છે. આ આખી વસ્તુસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેતાં અત્યારે નિરતેજ બનતા જૈનધર્મના ગૌરવને નવેસર ઓપ ચલાવવા માટે આપણને આપણા સમક્ષ વિદ્યમાન મહત્ત્વ ભરી પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાબિતીઓ અને તેને લગતું વિવિધ સાહિત્ય એકત્રિત કરવા માટેના પ્રયત્નની આવશ્યકતા જણાયા સિવાય નથી રહેતી. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર, પ્રજા, જાતિ કે ધર્મને માટે પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની લાવનાનું મુખ્ય અંગ જે કોઈ હોય તો તે માત્ર તેનો જૂતકાલીન ઇતિહાસ છે, જેમાંથી તેને અનેક સ્ફુરણાઓ મળી રહે છે. જે પ્રજ્ઞને તેનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નથી અથવા જેને એ ગૌરવશાળી ઇતિહાસનું વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી, એ ક્યારે પણ પોતાનું ઉત્થાન કે પુનરુદ્ધાર એકાએક કરી શકે જ નહિ. અને તેથી જ આપણને પુનરુ-ત્થાનની પ્રેરણા મળે એવા આપણા પ્રાચીન અને પ્રામાણિક ઇતિહાસને આપણે તૈયાર કરવો જોઈએ. આજની આપણી આ અનિવાર્ય આવશ્યકતાનો એક અકોડો ભાઈશ્રી શાહના પ્રસ્તુત ગ્રંથથી જોડાય છે કે જે જાતનો ગ્રંથ જૈન પ્રજ્ઞ માટે પહેલવહેલો જ છે.

ભાઈશ્રી શાહે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવવા માટે ‘જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ’ના વિષયને પસંદ કર્યો. જેને પરિણામે તેમણે Jainism in North India નામે અંગ્રેજી પુસ્તક તૈયાર કર્યું, એ જ પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ આપણા સમક્ષ ધરવામાં આવ્યો છે, જેના ઉપરથી આપણને આપણા એટલે કે જૈન પ્રજ્ઞના ધર્મ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, વ્યવહાર, કલા, શિક્ષણ, સાહિત્ય આદિ સાથે સંબંધ ધરાવતા ઇતિહાસ ઉપરાંત ચર્ચાર્પદ વિષયોને ચર્ચવા માટેનું એક ખાસ દષ્ટિબિંદુ પણ મળી રહે છે. અર્થાત્ પરસ્પર વિવાદાર્પદ મનાતા ઐતિહાસિક વિષયોની ચર્ચા એકબીજા વિદ્વાનો કેટલી સદ્મતાથી, કેટલી શાસ્ત્રીયતાથી, કેટલી પ્રામાણિકતાથી અને કેટલી સખ્ય ભાષામાં કરે છે તેમ જ એ પ્રશ્નોને ચર્ચવામાં કેટલો સમભાવ અને સ્થિતપ્રજ્ઞપણું રાખે છે. આજના ચર્ચાર્પદ, ધાર્મિક, સામાજિક આદિ પ્રશ્નોની અસભ્ય અને કદાગ્રહભરી રીતે ચર્ચા કરનાર

અત્યારના જૈન સમાજે ઉપરોક્ત દષ્ટિબિંદુનું જરૂર અનુકરણ કરવા જેવું છે, જેથી ચર્ચાસ્પદ વિષયોનું છેવટ શાબ્દિક વિતંડવાદમાં કે કડવાશમાં ન પરિણમતાં તેના સત્ય નિર્ણયમાં જ આવે.

આ ઉપરાંત પાશ્ચાત્ય તેમ જ ભારતીય વિદ્વાનો તટસ્થ વૃત્તિ રાખી જૈનધર્મનાં દરેક અંગોને સંશોધનોને લગતી જુદી જુદી દષ્ટિએ કેવા ઊંડાણપૂર્વક તપાસે છે એ પણ જૈન વિદ્વાનોએ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે, જેથી વર્તમાન સંશોધનપદ્ધતિ અને તેને લગતા દષ્ટિબિંદુને ન સમજવાને લીધે કેટલાક પ્રશ્નો અણઉકેલાયલા જ રહી જાય છે તેમ જ કેટલાક નવીન પ્રશ્નો ચર્ચાવામાં અનેક ગોટાળા-ભર્યા પ્રસંગો ઊભા થાય છે, તે થવા ન પામે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથનાં પ્રકરણોનું નિરીક્ષણ કરતાં આપણને એ પણ સમજાશે કે આપણું પ્રાચીન જીવન કેટલું વિજ્ઞાનમય અને કલાપૂર્ણ હતું અને આજનું આપણું જીવન કેટલું ધીછરું, કલાવિહીન તેમ જ નિર્માણ્ય બની ગયું છે. એક કાળે આપણે ક્યાં હતા અને આજે આપણે ક્યાં ઊભા છીએ ?

પ્રસ્તુત ગ્રંથ, પાશ્ચાત્ય તેમ જ ભારતીય વિદ્વાનોના સંખ્યાબંધ ગ્રંથોના અવલોકન અને મનનના દોહનરૂપ હોઈ આમાં સ્વતંત્ર વિચારસરણીને સ્થાન ખાસ કરીને આપવામાં નથી આવ્યું એ હકીકતને ભાઈશ્રી શાહે પોતે પોતાના પ્રસ્તુત ગ્રંથના ઉપસંહારમાં જણાવી છે. એટલે આ પુસ્તકના વાચકોએ આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને જ આ ગ્રંથનું વાચન કરવું, જેથી આ ગ્રંથમાંની કેટલીક વિચારસરણીની ત્રુટિનો આરોપ ભાઈશ્રી શાહ ઉપર ન જાય.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જૈનધર્મને લગતા અનેક વિષયો ચર્ચાવામાં આવ્યા છે, જે પૈકીના કેટલાક શ્રમણુ લગવાન મહાવીરના સમયની ચર્ચા આદિ જેવા વિષયો વેળુના કોળિયા ગળવા જેવા તદ્દન લૂખા અને અધરા પણ છે અને કેટલાક ‘રાજવંશમાં જૈનધર્મ’, ‘કલિંગ દેશમાં જૈનધર્મ’ વગેરે જેવા રસપ્રદ અને સર્વગ્રાહ્ય વિષયો પણ છે. આ બધા વિષયોનો સંગ્રહ કરવામાં અને ક્રમ ગોઠવવામાં ભાઈશ્રી શાહે અપૂર્વ કુશળતા દાખવી છે.

હવે અમે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંનાં પ્રકરણો ઉપર સહજ દષ્ટિપાત કરી અમારા વક્તવ્યને સમાપ્ત કરીશું.

પ્રથમ પ્રકરણમાં લગવાન મહાવીર પહેલાં જૈનધર્મ કેવા સ્વરૂપમાં હતો તેમ જ જૈનધર્મ; અને જૈનો જે ચોવીસ તીર્થંકરોને માને છે તે પૈકીના કયા કયા તીર્થંકરોનાં નામોનો ઉલ્લેખ જૈનેતર સાહિત્યમાં મળે છે અને તેમની ઐતિહાસિકતાના વિષયમાં વિદ્વાનોના કેવા અભિપ્રાયો છે એ ખૂબ સરસ રીતે ચર્ચાવામાં આવ્યું છે.

બીજા પ્રકરણને ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ વિભાગમાં લગવાન મહાવીરના સમય દરમિયાન બ્રાહ્મણ પ્રજામાં સડાઓ અને તેમના અત્યાચારો કેવી રીતે વધી પડ્યા હતા તેમ જ જાતિપાંતિના ભેદો અને લૂખા તેમ જ કંટાળાભર્યા ક્રિયાકાંડો વધારી મૂકી તેમણે સમગ્ર પ્રજાને કેવી દયાવી દીધી હતી એ બાબતની ચર્ચા કર્યા બાદ જૈન અને બૌદ્ધધર્મે અથવા લગવાન મહાવીર અને જુદા લગવાને તે સામે આધ્યાત્મિક વાતાવરણુ ઊભું કરી સમસ્ત જનતાને—પછી તે પુરુષ હો યા સ્ત્રી હો અથવા બ્રાહ્મણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિ પૈકીનો કોઈ પણ હો—કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ રાખ્યા સિવાય સૌને એકસરખી રીતે આધ્યાત્મિક ધર્મની સમકક્ષાએ સ્થાપન કર્યા એ જણાવવામાં આવ્યું છે.

બીજા વિભાગમાં લગવાન મહાવીરના ગર્ભાપહારને અંગેની આજના વિદ્વાનોની બુદ્ધિગમ્ય માન્યતા, તેમના જન્મ, ગૃહવાસ, પ્રવ્રજ્યા, નિર્વાણસમય અને જૈનધર્મને લગતી સામાન્ય તેમ જ લાક્ષણિક

આપતોનો ઉલ્લેખ છે.

ત્રીજા વિભાગમાં ભગવાન મહાવીરે ઉપદેશોદ્ધા ત્યાગધર્મ અને તત્ત્વોનું વિસ્તૃત વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન મહાવીર જગતની ઉત્પત્તિના આદિકરણ તરીકે કોઈ ઈશ્વરને કહેતા નથી કે જગતને આદિમાન માનતા નથી; પરંતુ જગતનું ચક્ર કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષાર્થ—આ પાંચ કારણના મેળથી સ્વયં ચાલ્યા કરે છે, અને તે પણ અનાદિ કાળથી જ ચાલ્યા કરે છે. એ ચક્રને પ્રેરનાર કે સાક્ષીરૂપ કોઈ અનાદિ વ્યક્તિને જૈન દર્શન માનતું નથી.

જૈન દર્શનનો મુખ્ય આધાર અનેકાંતવાદ અને અહિંસાના સિદ્ધાંત ઉપર છે. અનેકાંતવાદના પ્રતાપે જૈનધર્મે જગતભરના ધર્મ અને સંપ્રદાયોની માન્યતાએને પોતામાં સમાવી સૌની સાથે ઐક્ય સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને અહિંસાની ભાવનાને પરિણામે જગત સાથે તેણે ભ્રાતૃભાવ સાધ્યો છે. આ જ કારણને લઈ નાની સંખ્યામાં રહેલા જૈનધર્મે પોતાનો પ્રભાવ દરેક ધર્મ ઉપર પાડ્યો છે અને પોતાના અસ્તિત્વને ચિરંજીવ બનાવ્યું છે.

જૈનધર્મના અનેકાંતવાદ અને અહિંસાના સિદ્ધાંતને, તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપને ધ્યાનમાં નહિ લેનારા ભલે પરસ્પરવિરોધી તેમ જ નિર્માલ્યતાપોષક માને-મનાવે અને તેના વિષે ગમે તેવાં ચિત્રણો કાઢે; તે છતાં જગતને તત્ત્વજ્ઞાન અને ભ્રાતૃભાવના વિશાળ આદર્શને પૂરા પાડનાર જૈનધર્મનાં આ બે વિશિષ્ટ તત્ત્વો સદાય જૈનધર્મની જેમ ચિરંજીવ જ રહેશે. આ ઉપરાંત જૈનધર્મના કર્મસિદ્ધાંત સામે પણ એવો આક્ષેપ છે કે જૈનધર્મનો આ સિદ્ધાંત પ્રાણીમાત્રને નિર્માલ્ય તેમ જ પુરુષાર્થહીન બનાવનાર છે. આ બધા આક્ષેપોની અયોગ્યતા પુરવાર કરવા માટે ભાઈશ્રી શાહે પ્રામાણિક ચર્ચા કરવા સાથે એ સંબંધમાં અનેક વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોની નોંધ લીધી છે. અલગ્યત્, આપણે અહીં એટલું જરૂર ઉમેરવું જોઈએ કે આ સિદ્ધાંતો જૈન પ્રજ્ઞના અંગમાં જેટલી તન્મયતાથી રિચર થવાં જોઈએ તે રીતે બની શક્યું નથી, જેને પરિણામે આ મહાન સિદ્ધાંતો પાછળ રહેલી ઉદાત્ત ભાવનાને, કેટલાક અપવાદો બાદ કરતાં, જૈન પ્રજ્ઞએ લગભગ વિસારી દીધી છે.

જૈનોના અહિંસાના આદર્શો જૈનધર્મમાં ઉદાર ભાવના પોષના ઉપરાંત પ્રાયશ્ચિત્તના મહત્ત્વભર્યા તત્ત્વને સ્થાન આપ્યું છે, જેને પરિણામે સામાયિક અને પ્રતિક્રમણ એ બે મુખ્ય વિધાનો જૈન પ્રજ્ઞના જીવનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આ બંને વિધાનો કેટલાં મહત્ત્વયુક્ત છે અને તેની કેટલી અપૂર્વતા છે તેની યોગ્ય ચર્ચા વિદ્વાનોની નજરે કરવામાં આવી છે. સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, જિનપૂજા આદિ જેવાં મહત્ત્વનાં વિધાનો તરફ ધૃણાની નજરે જોનાર આજના જૈનોએ—ખાસ કરી નવીન—વર્ગે આ આખોય વિષય વાંચી-વિચારી જીવનમાં અવસ્ય ઉતારવા જેવો છે.

ચાલુ વિભાગમાં જૈનધર્મને લગતા સાધુધર્મ અને ગૃહસ્થધર્મના આચારો અને જીવાદિ તત્ત્વોનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા સાથે નય, પ્રમાણ અને સપ્તભંગીનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રકરણને અંતે ચોથા વિભાગમાં ભગવાન મહાવીરના યુગથી શરૂ કરી આઠ સદી દરમિયાન જૈનધર્મમાંથી જુદા પડેલા અથવા જન્મેલા પંથબેદોનો અર્થાત્ આજીવક સંપ્રદાય, સાત નિહ્વેઓ અને શ્વેતાંબર-દિગંબર સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે.

ત્રીજું પ્રકરણ બે વિભાગમાં લખાયું છે તે પૈકી પ્રથમ વિભાગમાં ભગવાન પાર્શ્વ અને મહાવીરના ધર્મને રાજ્યાશ્રય કેટલો મળ્યો હતો અને કેટલો અંશે તે રાજધર્મ બની શક્યો હતો, તેનું

વિવેચન છે. ખાસ કરીને ભગવાન મહાવીરના યુગમાં મગધનો મહાન શૈશુનાગ બિંબિસાર ઉર્ફે શ્રેણિક, વૈશાલીનો રાજા એટક ઉર્ફે જિતશત્રુ, ચંપાનો રાજા દધિવાહન, કૌશાંબીનો રાજા શતાનીક અને કેટલાક લિચ્છવી રાજાઓ વગેરે જે જે રાજાઓ જૈનધર્મવલંબી હતા તેમ જ અવંતીનો રાજા ચંડ-પ્રઘોત અને ખીજ જે જે રાજાઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે અહુમાનભરી લાગણી ધરાવતા હતા, તેઓનો અને તે સાથે વૈશાલી, કુંડગ્રામ, વાણિજ્યગ્રામ, ચંપા, સિંધુસૌવીર-વીતભય વગેરે નગરો કયાં આવ્યાં તેને લગતી ઐતિહાસિક માહિતી આપવામાં આવી છે.

ખીજ વિભાગમાં ભગવાન મહાવીર પછીના યુગમાં મહારાજા કૌણિક, તેના ઉત્તરાધિકારી ઉદ્દયન વગેરે નંદવંશીય રાજાઓ અને તેમના શકડાક, સ્થૂલભદ્ર, શ્રીયક વગેરે મહામાયો, મૌર્યવંશી મહારાજા ચંદ્રગુપ્ત અને મહાન સંપ્રતિરાજ વગેરે જે જે રાજાઓ જૈન હતા તેમ જ જે જે રાજાઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિભર્યાં વલણ ધરાવતા હતા તે બધાનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

ઉપરોક્ત જૈન રાજાઓ પૈકી મહારાજા સંપ્રતિનું સ્થાન જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં ઉજ્જવળ કારકિર્દીભર્યાં અને અતિઃગૌરવવંતું છે. મહાન સંપ્રતિ માત્ર પોતે જ જૈનધર્મી હતો એટલું જ નહિ, પણ તેણે વૈદિકસંસ્કૃતિપ્રધાન આંધ્ર, દ્રવિડ વગેરે દેશોમાં જૈનધર્મનો ઝંડો ફરકાવ્યો હતો. ભગવાન મહાવીરના આજ સુધીના ૨૫૦૦ વર્ષના ઇતિહાસમાં મોટા પાયા પર જૈનધર્મનો પ્રચાર અને અભિવૃદ્ધિ કરનાર આવી પ્રભાવશાળી વિભૂતિ ખીજ એક પણ ઉત્પન્ન થઈ નથી, જેને પ્રતાપે જૈન સૂત્રકારોને પોતાના મૌલિક રીતરિવાજોમાં પરિવર્તન કે ઉમેરો કરવાની ફરજ પડી હોય.

જૈન પ્રજનું આ એક મહાન દુર્ભાગ્ય છે કે તેને ત્યાં એક વ્યક્તિએ શરૂ કરેલા કાર્યને સાંગો-પાંગ પાર ઉતારનાર કે પોષનાર પ્રાણુવાન કોઈ પાછળ નથી હોતું. જેમ જૈનધર્મના પ્રચારની આબતમાં મહાન સંપ્રતિની પાછળ કોઈ એના જેવી વિભૂતિ પાડી નથી તે જ રીતે જૈન સાહિત્ય, કળા, શિક્ષણ, વિજ્ઞાન વગેરેના વિકાસનાં ક્ષેત્રોમાં જે ગણીગાંડી વ્યક્તિઓ આપણે ત્યાં જન્મી છે, તેના સ્થાનને શોભાવનાર ખીજ વ્યક્તિઓ પણ આપણે ત્યાં વિરલ જ જન્મી છે.

ચોથું પ્રકરણ 'કલિંગદેશમાં જૈનધર્મ' છે. આ પ્રકરણમાં અત્યારે ઓરિસા તરીકે ઓળખાતા કલિંગ દેશના જૈન સમ્રાટ ખારવેલ અને તેના હાથીગુફા શિલાલેખોનો ગૌરવવંતો ઇતિહાસ છે, જેનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ખીજે સૈકા છે. સમ્રાટ ખારવેલ અને તેના હાથીગુફા શિલાલેખોનું મહત્ત્વ ફક્ત જૈનધર્મના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ ભારતીય સામાજિક અને રાજકીય નજરે પણ તેનું મહત્ત્વ અતિઘણું છે. ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય દૃષ્ટિને લક્ષ્યમાં રાખી લખાયેલ પાંડિત્યપૂર્ણ આલોચના શિલાલેખ જગતભરના ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ ખીજે જોવામાં આવશે.

મહારાજા ખારવેલ અને તેના શિલાલેખો જૈનધર્મને માટે અભિમાનનું સ્થાન હોવા છતાં આશ્ચર્યકારક ઘટના તો એ છે કે સમગ્ર શ્વેતાંબર-દિગંબર જૈન સાહિત્યમાં મહારાજા ખારવેલના નામનો કે તેને મળતા તેવા ખીજ કોઈ નામાંતરનો ઉલ્લેખ સરખો મળતો નથી. ખરે જ, આ પણ એક ન ઉકેલી શકાય તેવો કોયડો છે કે જૈન સંપ્રદાયે આવી મહાન વિભૂતિને કયા કારણે વિસારી મૂકી હશે. અસ્તુ! ગમે તેમ હો, તે છતાં આ શિલાલેખો જૈનધર્મ માટે અતિ મહત્ત્વના છે.

જૈન મૂર્તિ અને તેની ઉપાસનાનું પ્રાચીનતમ વિધાન આ શિલાલેખો પૂરું પાડે છે. આ શિલાલેખની શરૂઆતમાં સ્વસ્તિક અને નમસ્કારમંત્રના પ્રારંભના બે પદો મંગળ તરીકે આપવામાં

આવ્યાં છે એ ઉપરથી જૈનાની સ્વરિતક-રચના અને નમસ્કારમંત્રોપાસના અતિ પ્રાચીન હોવાની સાબિતી મળે છે.

ખંડગિરિમાંની ઉપર્યુક્ત દાથીગુફા ઉપર કોતરાયેલા શિલાલેખોમાં કઈ કઈ વાચ્યતા છે? તેમ જ એ ગુફામાં શું શું છે? અને ખંડગિરિ-ઉદયગિરિની ટેકરીઓ પર ખીજી કઈ કઈ અને કેટલી ગુફાઓ છે અને તેમાં શું છે?—એ બધી હકીકતનો વિસ્તૃત પરિચય આ પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો છે.

અહીં પ્રસંગોપાત એક વાત સૂચવવી ઉચિત જણાય છે કે, જે ગુફા અને જે શિલાલેખો જૈનધર્મના ગૌરવની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વના છે, જેના વાચન માટે વર્ષોના વર્ષો થયાં ભારતીય તેમ જ પાશ્ચાત્ય સમર્થ વિદ્વાનો રાતદિવસ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને જેના દર્શનાર્થે દરવર્ષે સંખ્યાબંધ વિદેશી તેમ જ ભારતીય વિદ્વાનો જાય છે, એ ગુફાનું દર્શન કરવું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ તેને અંગેની માહિતી સરખી પણ આપણને લગભગ નથી એના જેવું દિલગીરીજનક ખીજું શું હોઈ શકે? તીર્થયાત્રા અને પરમાત્મોપાસનામાં રસ લેનારા આપણે તીર્થયાત્રા અને પરમાત્મોપાસનાના ખરા માહાત્મ્યને વીસરી જ ગયા છીએ. એટલે તીર્થયાત્રા અને પરમાત્મોપાસના કરવા છતાં આપણે દિન-પ્રતિદિન જડપ્રાય થતા જઈએ છીએ. આને પરિણામે આજની આપણી તીર્થયાત્રા અથવા પરમાત્મોપાસના કોઈ પણ જાતના કળાવિધાનને, વિજ્ઞાનને અથવા પરમાત્મસ્વરૂપને ન અડકતાં મોટે ભાગે રૂઢિચુસ્ત જ બની રહે છે. આપણે ઇચ્છીશું કે જૈન પ્રજા તીર્થયાત્રા અને પરમાત્મોપાસનાના ખરા રહસ્યને સમજે અને પ્રાચીન પવિત્ર ગૌરવલયાં ધામોનાં દર્શન કરવા લાગ્યવાન થાય.

પાંચમા પ્રકરણમાં મથુરાના કંકાલીટીલા ટેકરી પરના મહત્વના શિલાલેખોની નોંધ આપવામાં આવી છે અને તે સાથે વિક્રમાદિત્ય, કાલકાચાર્ય વગેરેનો પરિચય પણ છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં ગુપ્તવંશીય રાજ્યોમાં જૈનધર્મ કેવી રીતે દાખલ થયો હતો તેની અને તે સાથે વલભીવંશના ધ્રુવસેનની નોંધ લેવામાં આવી છે.

સાતમા પ્રકરણમાં જૈન સાહિત્ય કે જેમાં મુખ્યત્વે કરીને ચૌદ પૂર્વ અને અગિયાર અંગ, બાર ઉપાંગ, દસ પચન્ના, છ છેદ આગમ, ચાર મૂલસૂત્ર, એ ચૂલિકાસૂત્ર એમ પિસ્તાલીસ આગમનો સમાવેશ થાય છે તેનો અને વલભીમાં પુસ્તકલેખન નિમિત્તે શ્રીમાન દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણના આધિપત્ય નીચે મળેલી સંઘપરિષદનો પરિચય આપ્યો છે.

આ પછી ભદ્રબાહુસ્વામીના નિર્યુક્તિ ગ્રંથો અને તેના રચનાકાળનો નિર્દેશ વગેરે કરવામાં આવ્યો છે. એ રચનાકાળ અને નિર્યુક્તિકાર ચૌદપૂર્વધર હોવાની વાત અમારી માન્યતા અને અવલોકન અનુસાર વાસ્તવિક નથી, જેના અનેક પુરાવાઓ વિદ્યમાન છતાં એ વિષયને અમે અહીં ચર્ચતા નથી.

આ સિવાય પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ધર્મદાસગણિ અને તેમની ઉપદેશમાળા, વાચક ઉમાસ્વાતિ અને તેમના તરવાર્થાધિગમસૂત્ર વગેરે ગ્રંથો, સિદ્ધસેનાચાર્ય અને તેમનાં ન્યાયાવતાર, સન્મતિ વગેરે પ્રકરણો, પાદલિપ્ત અને તેમના તરંગવતી, પ્રશ્નપ્રકાશ, નિર્વાણકલિકા વગેરેની નોંધ આપી છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં જે યુગના જૈન સાહિત્યની નોંધ કરવામાં આવી છે તે સિવાયનું મૌલિકતાને લગતું ખીજું વિપુલ સાહિત્ય હોવા છતાં અહીં રૂપરેખા પૂરતી જે સાહિત્યની નોંધ લેવામાં આવી છે તે ઓછી નથી.

છેલ્લા પ્રકરણમાં જૈન મૂર્તિવિષયક અને શિલ્પ અને સ્થાપત્યવિષયક કળાવિધાનો કેવાં આદર્શ

હતાં તેમ જ જૈન પ્રગ્નએ એ કળાવિધાનોતે વિકસાવવા માટે કેટલો વેગ આપ્યો છે તેનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપર આપણે ટૂંકમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથનું અવલોકન કરી આવ્યા તે ઉપરથી જૈન પ્રગ્નનું એ યુગમાં દરેક વિષયમાં કેટલું વ્યાપકપણું હતું અને તેની જીવનસરણી કેવી સર્વતોમુખી હતી એ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે.

અંતમાં અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ભાઈશ્રી શાહની જેમ આજનો જૈન સમાજ—ખાસ કરી વિદ્વાન મુનિવર્ગ—વર્તમાન યુગની સંશોધનપદ્ધતિને ધ્યાનમાં લઈ જૈનધર્મ પ્રત્યેનું પોતાનું ઋણ અદા કરે અને વિદ્વાનો તરફથી સઘળા મહાન ધર્મોના અવલોકન અને અન્વેષણમાંથી જૈનધર્મની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે તેને દૂર કરી જૈન સાહિત્યનાં જે અતેકાતેક અંગો અણખીલ્યાં પડ્યાં છે તે તે વિકસાવે, જેથી અન્ય વિદ્વાનો તરફથી જૈનધર્મ ઉપર થતા અયોગ્ય આક્ષેપો દૂર થાય.

પ્રસ્તુત પુસ્તકને ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત કરી જૈન પ્રગ્ન સમક્ષ ઉપહાર કરનાર શ્રી કૃત્યંદભાઈ હરિચંદ દોસી તેમ જ શ્રી. ચિમનલાલ જ્યેંદભાઈની જૈન પ્રગ્ન સદા ઋણી જ છે.

[‘ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈન ધર્મ’નો ઉપોદ્ધાત, ઇ. સ. ૧૯૩૭]